

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

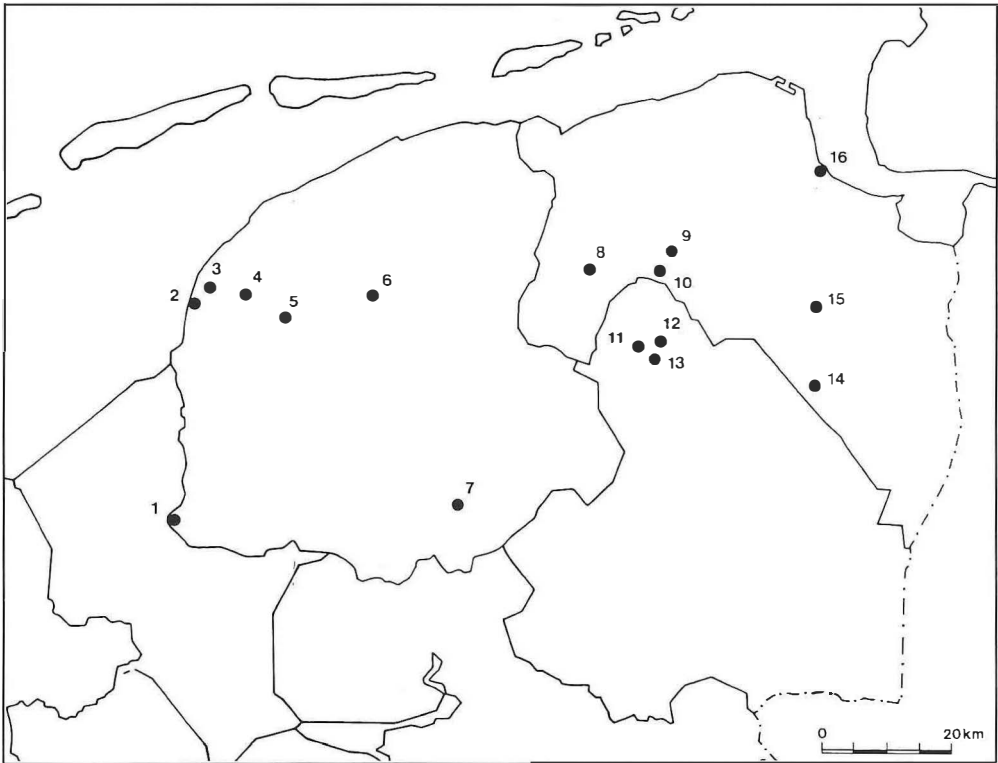
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

STICHTELIJKE BEELDEN

P.B. Kooi

Het centrum van Delfzijl wordt de laatste jaren in rap tempo gemoderniseerd, zodat het zich binnenkort waarschijnlijk in niets onderscheidt van de winkelcentra in de rest van het land. In de zomer van 1997 lag een nieuwe bouwput open toen de bouwvakvakantie aanbrak en er onder aanvoering van amateur-archeoloog Jan Tillema door een aantal enthousiaste mensen waarnemingen konden worden gedaan. De gemeente had daarvoor in overleg met provinciaal-archeoloog H.A. Groenendijk welwillend een kleine graafmachine ter beschikking gesteld.

Tijdens een verkennend bezoek werden in de bouwput twee voorwerpen uit de 17e eeuw opgegraaft die beide betrekking hebben op een bijbelse geschiedenis. Het ene is een stukje volkskunst, in de vorm van een heft van een mes of vork, gemaakt van ivoor en voorzien van een voorstelling van Adam en Eva. Het andere is een industrieel product, namelijk de ketel van een zogenaamde Jonaspip.

Adam en Eva

Op het heft is de zondeval in beeld gebracht: Adam en Eva, elkaar omarmend, beide met een appel in de hand. Afgezien van het materiaal en de kundigheid van de maker, bracht ook de vorm van het heft beperkingen met zich mee. In het algemeen is op afbeeldingen van de zondeval meestal ook de boom weergegeven met de slang die zich rond de stam heeft gekronkeld. Op het heft is de omgeving gereduceerd tot een enkel blaadje en Adam en Eva moeten het samen met één vijgeblad doen. De achterzijde vertoont een ietwat raadselachtige decoratie, die waarschijnlijk moet worden opgevat als de symbolische weergave van het vlammeende zwaard, dat hen de terugkeer naar het paradijs versperde.

Voor de maker kunnen allerlei afbeeldingen als inspiratiebron of voorbeeld hebben gediend. In de middeleeuwen waren er natuurlijk de gewelofschilderingen in de kerken, die we onder

anderen kennen uit Middelstum en Noordbroek, en als illustratie van de bijbelse verhalen dienst deden. Die waren echter tijdens de reformatie ondergekalkt. Uit 16e-eeuwse bijbels zijn eveneens illustraties bekend, die echter in de latere exemplaren niet meer voorkomen. Afbeeldingen van Adam en Eva in het paradijs waren in de 17e eeuw ook in het dagelijks leven nog op verscheidene plaatsen te zien. Het meest algemeen waren waarschijnlijk de tegels met bijbelse voorstellingen, die langere tijd veelvuldig in de huizen als wandversiering werden aangebracht. Daarnaast kunnen we denken aan uithangborden en gevelstenen, tegelkachels en gedecoreerde borden (Dubbe, 1966: fig. 21; De Klein, 1965: fig. 4b).

Bij het zoeken naar vergelijkbare mesheften in onze regio blijft de oogst beperkt. In Bourtange is een ivooren mesheft uit de 17e eeuw gevonden met een scabreuze voorstelling van een vrouw die haar rok optilt. Dit staaltje van volkskunst is wat betreft vormgeving en materiaal vergelijkbaar, maar staat qua boodschap ver af van de enigszins moraliserende uitbeelding van Adam en Eva uit Delfzijl. Wel komt de zondeval in metaal voor op kostbaarder bestek en ook zijn er heften van ivoor van gerenommeerde ambachtslieden bekend, maar niet met de zondeval als onderwerp (Calisch, 1993: p. 542).

Jona

Ook het verhaal van Jona heeft een duidelijke moraal, waarbij de profeet na enige angstige ogenblikken een levensgevaarlijke zeereis overleefde.

Jona moest de bewoners van de machtige Assyrische stad Ninivé, gelegen aan de Tigris, vertellen dat hen totale vernietiging dreigde als ze hun leven niet zouden beteren. Een onaangename en zelfs gevaarlijke opdracht. Jona meende er onderuit te komen door zich in te schepen voor een uitstapje naar de zuidkust van Cilicië,

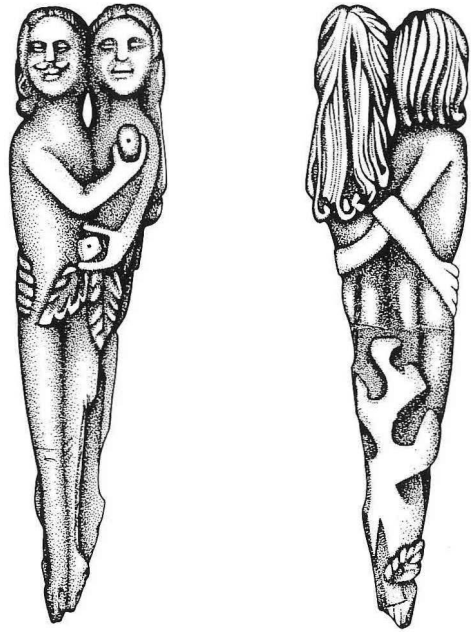

Fig. 1. Mesheft van ivoor (voor- en achterzijde) met voorstelling van de zondeval (tek. M.A. Weijns).

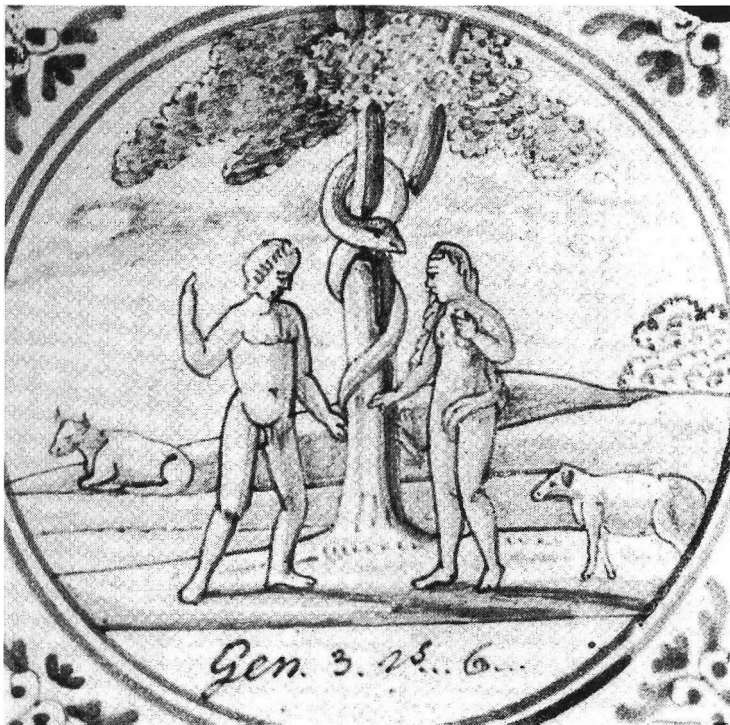

Fig. 2. Wandtegel uit de 17e eeuw met een voorstelling van de zondeval.

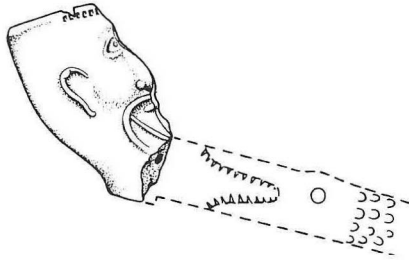
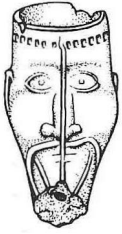

Fig. 3. Pijpenkop met het hoofd van Jona, aangevuld met een reconstructie van de steel met vissenkop (tek. M.A. Weijns).

in het huidige Turkije. Toen het schip door een storm werd overvallen werd eerst de lading overboord gezet, maar dit bracht onvoldoende soelaas. Tenslotte zochten de benarde schepelingen naar een schuldige. Deze zou worden aangewezen door het lot en het lot viel op Jona. Op zijn advies werd hij vervolgens in zee geworpen. Hier zien wij het ontstaan van het folkloristische jonassen, zoals afgebeeld op een gebrandschilderd raam, gemaakt omstreeks 1560 voor de Grote kerk te Gouda, waar vier mannen Jona met vereende krachten overboord gooien. Een vergelijkbare voorstelling vinden we even-

eens op wandtegels. Te Gouda stapt de profeet ogenschijnlijk doodgemoedereerd uit de wijd opengesperde muil van een vervaarlijk uitzijnde vis aan land. Op andere afbeeldingen, zoals op wandtegels, is er wat meer actie te zien, waarbij Jona met een boog wordt uitgespuugd (Huijg, 1978: pp. 104-105).

In de 17e eeuw werden op diverse plaatsen in ons land gedecoreerde pijpen gemaakt. Eén type heeft een ketel in de vorm van een mensenhoofd met op de steel een opengesperde vissenkop, de zogenaamde Jonaspip. De vroegste exemplaren dateren van omstreeks 1630 en zijn veel zorg-

Fig. 4. 16e-eeuwse wandtegel met afbeelding van Jona, die door de vis aan land wordt uitgespuugd.

vuldiger gemodelleerd dan de latere, waarbij het gezicht meer is aangepast aan de ronde vorm van de ketel. Het fragment van de pijp uit Delfzijl is een late vorm. Het is begrijpelijk dat dit soort pijpen juist bij zeelui zeer populair was.¹ Omstreeks 1680 verdween de Jonaspijp uit het assortiment.

Summary

Two stray finds from a building site in Delfzijl are connected with biblical stories. A carved ivory handle depicts the story of the fall of man from paradise. Adam and Eve are both holding an apple. At their back is a stylised flame, blocking the entrance to the Garden of Eden.

A pipe bowl, shaped like a man's head, most probably refers to the story of Jonah. He tried to escape by boat from a nasty commission and was swallowed by a huge fish. He was saved by praying and promising that he would fulfil the commission God had given him.

In England, however, this type of tobacco pipe is generally described as a 'Sir Walter Raleigh pipe'. According to a well-known story, the famous discoverer Raleigh was almost eaten by a crocodile. The animal disliked the taste of this heavy smoker, and spat him out. The handle and the pipe date from the 17th century.

Noot

1. In Engeland is men van mening dat hier de ontdekkingsreiziger Sir Walter Raleigh is uitgebeeld, een fervent pijproker. Deze zou overboord zijn gevallen en door een krokodil opgeslokt. Door het vele gebruik van tabak was het hapje dermate onsmakelijk dat het beest hem weer uitspuwde (Duco, 1987: p. 94).

Literatuur

- Bijbel*. Dat is de gansche heilige schrift vervattende al de kanonieke boeken des ouden en nieuwen testaments door last van de Hoog-Mogende Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en volgens het besluit van de synode nationaal gehouden te Dordrecht in de jaren MDCXVIII en MDCXIX uit de oorspronkelijke talen in onze nederlandsche getrouwelijk overgezet. Londen, 1921.
- Boo, M. de, 1998. Naar de haaien. *NRC Handelsblad* 11-4 (bijlage Wetenschap en Onderwijs) p. 3.
- Calisch, A., Bestek. In: *Schans op de grens*. Sellingen.
- Dubbe, B, 1966. *De kacheloven in onze gewesten*. Lochem
- Duco, D.H., 1987. *De Nederlandse kleipijp*. Leiden.
- Forbes, W.A., 1969. *Antiek bestek*. Bussum.
- Huijg, A., 1978. *De bijbel op tegels*. Boxtel.
- Kleyn, J. de, 1965, *Volksaardewerk*. Zeist.